

NUCCIO ORDINE

LA UTILITAT
DE L'INÚTIL

MANIFEST

AMB UN ASSAIG
D'ABRAHAM FLEXNER

TRADUCCIÓ DE L'ITALIÀ I L'ANGLÈS
DE JORDI BAYOD

BARCELONA 2013

QUADERNS CREMA

TÍTOL ORIGINAL *L'utilità dell'inutile*

Publicat per
QUADERNS CREMA

Muntaner, 462 - 08006 Barcelona
Tel. 934 144 906 - Fax. 934 147 107
correu@quadernscrema.com
www.quadernscrema.com

© 2013 by Nuccio Ordine i RCS Libri S.p.A, Bompiani, Milà
© de la traducció, 2013 by Jordi Bayod Brau
© d'aquesta edició, 2013 by Quaderns Crema, S.A.U.

Drets exclusius d'edició en llengua catalana:
Quaderns Crema, S.A.U.

ISBN: 978-84-7727-553-4
DIPÒSIT LEGAL: B. 23 147-2013

AIGUADEVIDRE *Gràfica*
QUADERNS CREMA *Composició*
ROMANYÀ-VALLS *Impressió i rellegat*

PRIMERA EDICIÓ *novembre de 2013*

Sota les sancions establertes per les lleis,
queden rigorosament prohibides, sense l'autorització
per escrit dels titulars del copyright, la reproducció total o
parcial d'aquesta obra per qualsevol mitjà o procediment mecànic
o electrònic, actual o futur—inclouent-hi les fotocòpies i la difusió
a través d'Internet—, i la distribució d'exemplars d'aquesta
edició mitjançant lloguer o préstec públics.

TAULA

<i>Introducció</i>	9
<i>Nota</i>	26

PRIMERA PART

L'ÚTIL INUTILITAT DE LA LITERATURA

1. «Qui no ha no és»	27
2. Els sabers sense benefici són inútils!	28
3. ¿Què és l'aigua? Una anècdota de Foster Wallace	29
4. Els peixets d'or del coronel Buendía	30
5. Dante i Petrarca: la literatura no ha de sotmetre's al lucre	31
6. La literatura utòpica i els orinals d'or	33
7. Jim Hawkins: ¿buscador de tresors o numismàtic?	35
8. <i>El mercader de Venècia</i> : la lliura de carn, el regne de Belmont i l'hermenèutica del silè	38
9. Aristòtil: el saber no té utilitat pràctica	46
10. ¿Teòric pur o filòsof-rei? Les contradiccions de Plató	46
11. Kant: el gust pel bell és desinteressat	49
12. Ovidi: res no és més útil que les arts inútils	50
13. Montaigne: «no hi ha res d'inútil, ni tan sols la inutilitat mateixa»	52
14. Leopardi <i>flâneur</i> : l'elecció de l'inútil contra l'utilitarisme d'un «segle superb i neci»	54
15. Théophile Gautier: «tot el que és útil és lleig», com «les latrines»	57

16. Baudelaire: l'home útil és repulsiu	61
17. John Locke contra la poesia	63
18. Boccaccio: «pa» i poesia	65
19. García Lorca: és imprudent viure sense la bogeria de la poesia	65
20. La bogeria de Don Quixot, heroi de l'inútil i el gratuït	66
21. Els <i>Fets</i> de Coketown: les crítiques de Dickens a l'utilitarisme	68
22. Heidegger: és difícil comprendre l'inútil	70
23. La inutilitat i l'essència de la vida: Zhuang-zi i Kakuzo Okakura	71
24. Eugène Ionesco: l'útil és un pes inútil	72
25. Italo Calvino: el gratuït es revela essencial	73
26. Emil Cioran i la flauta de Sòcrates	74

SEGONA PART

LA UNIVERSITAT-EMPRESA I ELS ESTUDIANTS-CLIENTS

1. La retirada de l'Estat	76
2. Els estudiants-clients	77
3. Les universitats-empreses i els professors-buròcrates	78
4. Hugo: la crisi no se supera retallant els fons per a la cultura sinó duplicant-los	81
5. Tocqueville: les «belleses fàcils» i els perills de les democràcies comercials	84
6. Herzen: els mercaders sense temps	85
7. Bataille: el límit de l'útil i la vitalitat del superflu	87
8. Contra la universitat professionalitzadora: John Henry Newman	89
9. ¿Per a què serveixen les llengües del passat? John Locke i Antonio Gramsci	91

10. La desaparició programada dels clàssics	94
11. L'encontre amb un clàssic pot canviar la vida	96
12. Les biblioteques amenaçades: el cas clamorós del Warburg Institute	97
13. La desaparició de les llibreries històriques	100
14. La inesperada utilitat de les ciències inútils	101
15. ¿Què es guanya amb un teorema? D'Euclides a Arquimedes	103
16. Poincaré: la «ciència no estudia la naturalesa» per buscar «l'útil»	104
17. «El coneixement és una riquesa que es pot transmetre sense empobrir-se»	108

TERCERA PART

POSSEIR MATA: «DIGNITAS HOMINIS», AMOR, VERITAT

1. La veu dels clàssics	109
2. <i>Dignitas hominis</i> : la il·lusió de la riquesa i la prostitució de la saviesa	110
3. Estimar per posseir mata l'amor	114
4. Posseir la veritat mata la veritat	121

<i>Bibliografia</i>	131
---------------------	-----

APÈNDIX

ABRAHAM FLEXNER

La utilitat dels coneixements inútils	149
---------------------------------------	-----

INTRODUCCIÓ

I el paper de la filosofia és precisament el de revelar als homes la utilitat de l'inútil o, si es vol, el d'ensenyar-los a distingir entre dos sentits de la paraula *útil*.

PIERRE HADOT,
*Excercises spirituels
et philosophie antique*

L'oxímoron evocat pel títol *La utilitat de l'inútil* mereix un aclariment. La paradoxal *utilitat* a què em refereixo no és la mateixa en nom de la qual es consideren inútils els sabers humanístics i, més en general, tots els sabers que no produeixen beneficis. En una accepció molt diferent i molt més àmplia, he volgut posar al centre de les meves reflexions la idea d'utilitat d'aquells sabers que tenen un valor essencial del tot aliè a qualsevol finalitat utilitarista. Existeixen sabers que són fins per si mateixos i que—precisament per la seva naturalesa gratuïta i desinteressada, allunyada de tot vincle pràctic i comercial—poden exercir un paper fonamental en el conreu de l'esperit i en el desenvolupament civil i cultural de la humanitat. En aquest context, considero *útil* tot allò que ens ajuda a fer-nos millors.

Però la lògica del benefici mina per la base les institucions (escoles, universitats, centres de recerca, laboratoris, museus, biblioteques, arxius) i les disciplines (humanístiques i científiques) el valor de les quals hauria de coincidir amb el saber en si, al marge de la capacitat de produir guanys

immediats o beneficis pràctics. És indubtable que molt sovint els museus o els jaciments arqueològics poden ser també fonts d'extraordinaris ingressos. Però la seva existència, contràriament al que alguns voldrien fer-nos creure, no pot subordinar-se a l'èxit en la rendibilitat: la vida d'un museu o d'una excavació arqueològica, com la d'un arxiu o una biblioteca, és un tresor que la col·lectivitat ha de preservar zelosament costi el que costi.

Per aquest motiu no és cert que en temps de crisi econòmica tot estigui permès. D'igual manera que, per les mateixes raons, no és cert que les oscil·lacions de la *prima de risc* puguin justificar la sistemàtica destrucció de tot el que es considera inútil mitjançant el cilindre compressor de la inflexibilitat i de la retallada lineal de la despesa. Avui Europa sembla un teatre que diàriament exhibeix en el seu escenari sobretot creditors i deutors. No hi ha reunió política o cimera de les altes finances en què la dèria pels pressupostos no constitueixi l'únic punt de l'ordre del dia. En un remolí que es cargola sobre si mateix, les legítimes preocupacions per la restitució del deute són exasperades fins al punt de produir efectes diametralment contraris als desitjats. El fàrmac de la dura austeritat, com han observat diversos economistes, en lloc de sanar el malalt, el debilita inexorablement encara més. Sense preguntar-se per quines raons les empreses i els Estats han contret aquests deutes—el rigor, estranyament, no menyscaba la rampant corrupció ni les fabuloses retribucions d'expolítics, executius, banquers i superconsellers!—, els múltiples responsables d'aquesta deriva recessiva no se senten gens torbats pel fet que els pagadors siguin sobretot la classe mitjana i els més febles, milions d'éssers humans innocents i desposseïts de la seva dignitat.

No es tracta d'eludir nèciament la responsabilitat pels comptes que no quadren. Però tampoc no és possible igno-

rar la sistemàtica destrucció de tota forma d'humanitat i solidaritat: els bancs i els creditors reclamen implacablement, com Shylock a *El mercader de Venècia*, la lliura de carn viva de qui no pot restituir el deute. Així, amb crueltat, moltes empreses (que s'han aprofitat, durant dècades, de la privatització dels beneficis i la socialització de les pèrdues) acomiaden els treballadors, a la vegada que els governs suprimeixen els llocs de treball, l'ensenyament, l'assistència social als discapacitats i la sanitat pública. El dret a tenir drets —per reprendre un important assaig de Stefano Rodotà, amb un títol que evoca una frase de Hannah Arendt— queda sotmès de fet a l'hegemonia del mercat, amb el risc progressiu d'anul·lar qualsevol forma de respecte per la persona. Tot transformant els homes en mercaderies i diners, aquest pervers mecanisme econòmic ha donat vida a un monstre, sense pàtria i sense pietat, que acabarà negant també a les futures generacions qualsevol forma d'esperança.

Els hipòcrites esforços per conjurar la sortida de Grècia d'Europa—però les mateixes reflexions podrien valer per a Itàlia o Espanya—són fruit d'un càlcul cínic (el preu a pagar seria encara més gran que el que suposa el pel frustrat reembossament del deute mateix) i no d'una autèntica cultura política basada en la idea que Europa seria inconcebible sense Grècia perquè els sabers occidentals enfonsen les seves remotes arrels en la llengua i la civilització grega. ¿És que els deutes contrets amb els bancs i les finances poden tenir prou força per cancel·lar d'un sol cop de ploma els més importants *deutes* que, en el transcurs dels segles, hem contret amb qui ens ha fet el regal d'un extraordinari patrimoni artístic i literari, musical i filosòfic, científic i arquitectònic?

En aquest brutal context, la utilitat dels sabers inútils es contraposa radicalment a la utilitat dominant que, en nom d'un exclusiu interès econòmic, mata de forma progressi-

va la memòria del passat, les disciplines humanístiques, les llengües clàssiques, l'ensenyament, la lliure investigació, la fantasia, l'art, el pensament crític i l'horitzó civil que hauria d'inspirar tota activitat humana. En l'univers de l'utilitarisme, en efecte, un martell val més que una simfonia, un ganivet més que un poema, una clau anglesa més que un quadre: perquè és fàcil fer-se càrrec de l'eficàcia d'un utensili mentre que costa cada vegada més entendre per a què poden servir la música, la literatura o l'art.

Ja Rousseau havia notat que els «antics polítics parlaven constantment de costums i de virtut: els nostres no parlen més que de comerç i diners». Les coses que no comporten benefici es consideren, en efecte, com un luxe superflu, com un perillós obstacle. «Es menysprea tot allò que no és útil», observa Diderot, perquè «el temps és massa preciós per perdre'l en especulaciones ocioses».

N'hi ha prou amb rellegir els esplèndids versos de Charles Baudelaire per comprendre la incomoditat del poeta-albatros, majestuós dominador dels cels que, una vegada descendit entre els homes, pateix les burles d'un públic atret per interessos ben diferents

Viatger que volava... ara maldestre i indolent!
Tan bell fa poc... ara ridícul, repugnant!
Un li remena el bec amb una pipa curta,
l'altre es fa el coix i imita l'esgarrat!

[*Ce voyageur ailé, comme il est gauche et veule! | Lui, naguère si beau, qu'il est comique et laid! | L'un agace son bec avec un brûle-gueule, | l'autre mime, en boitant, l'infrme qui volait!*].

I no sense irònica desolació, Flaubert en el seu *Diccionari de tòpics* defineix la poesia com a «completament inútil» perquè està «passada de moda», i el poeta com a «sinò-

nim de beneit» i «somiatriutes». No sembla haver servit de res el sublim vers final d'un poema de Hölderlin en què es recorda el paper fundador del poeta: «Però el que dura ho funden els poetes» («*Was bleibt aber, stiften die Dichter*»).

Les pàgines que segueixen no tenen cap pretensió de formar un text orgànic. Reflecteixen la fragmentació que les ha inspirat. Per això també el subtítol—*Manifest*—podria semblar desproporcionat i ambiciós si no es justificués per l'esperit militant que ha animat tothora aquesta feina. M'he proposat tan sols recollir, dins d'un contenidor obert, citacions i pensaments aplegats durant molts anys d'ensenyança i recerca. I ho he fet amb la més plena llibertat, sense cap lligam i amb la consciència d'haver-me limitat a esbossar un retrat incomplet i parcial. I com sovint s'esdevé en els florilegis i les antologies, les absències acaben per ser més significatives que les presències. Sabedor d'aquests límits, he subdividit el meu assaig en tres parts: la primera, dedicada al tema de l'útil inutilitat de la literatura; la segona, consagrada als desastrosos efectes produïts per la lògica del benefici en el camp de l'ensenyament, la recerca i les activitats culturals en general; pel que fa a la tercera part, valent-me d'algun brillant exemple, he rellegit alguns clàssics que, en el transcurs dels segles, han mostrat la càrrega il·lusòria de la possessió i els seus efectes devastadors sobre la *dignitas hominis*, l'amor i la veritat.

He pensat d'afegir a les meves breus reflexions un excel·lent (i per desgràcia poc conegut) assaig d'Abraham Flexner del 1937, publicat de nou el 1939 amb algunes addicions, que es tradueix per primera vegada al català. Entre els més autoritzats fundadors de l'Institute for Advanced Study de Princeton—sorgit amb l'objectiu explícit de proposar una *quête* lliure de qualsevol lligam utilitarista i inspirada exclusivament per la *curiositas* dels seus il·lustres membres,

entre els quals voldria almenys recordar Albert Einstein i Julius Robert Oppenheimer—, aquest cèlebre científic-pedagog nord-americà ens presenta un relat fascinant de la història d'algunes grans descobertes per mostrar com precisament les investigacions científiques teòriques considerades més inútils, pel fet de ser alienes a tota intenció pràctica, han afavorit de forma inesperada aplicacions, des de les telecomunicacions fins a l'electricitat, que després s'han revelat fonamentals per al gènere humà.

El punt de vista de Flexner m'ha semblat molt eficaç per netejar el terreny de qualsevol equívoc: crear contraposicions entre sabers humanístics i sabers científics—com ha succeït moltes vegades a partir dels anys cinquanta, després del famós assaig de Charles Percy Snow—hauria mogut inevitablement el debat cap a les arenes movedisses d'una polèmica estèril. I, sobretot, hauria confirmat un total desinterès per la necessària unitat dels sabers—per la indispensable *nova aliança* sobre la qual ha escrit pàgines clarificadorres el premi Nobel Ilya Prigogine—, malauradament avui cada cop més amenaçada per la parcel·lació i la ultraespecialització dels coneixements. Flexner ens mostra d'una manera magistral que la ciència té molt a ensenyar-nos sobre la utilitat de l'inútil. I que, juntament amb els humanistes, també els científics han exercit i exerceixen un paper importantíssim en la batalla contra la dictadura del benefici, per la defensa de la llibertat i la gratuïtat del coneixement i la recerca.

D'altra banda, la consciència de la distinció entre una ciència purament especulativa i desinteressada i una ciència aplicada estava àmpliament difosa entre els antics, com testimonien les reflexions d'Aristòtil i algunes anècdotes atribuïdes a grans científics de la importància d'Euclides i Arquimedes.

Es tracta de qüestions fascinants que, tanmateix, podrien conduir-nos massa lluny. Ara m'interessa subratllar la vital importància d'aquells valors que no es poden *pesar* i *mesurar* amb instruments ajustats per avaluar la *quantitas* i no la *qualitas*. I, a la vegada, reivindicar el caràcter fonamental de les *inversions* que produeixen retorns no immediats i, sobretot, no monetitzables.

El saber constitueix per si mateix un obstacle contra el deliri d'omnipotència dels diners i l'utilitarisme. Tot pot comprar-se, és cert. Des dels parlamentaris fins als judicis, des del poder fins a l'èxit: tot té un preu. Però no el coneixement: el preu que cal pagar per conèixer és d'una naturalesa molt diferent. Ni tan sols un xec en blanc ens permetrà adquirir mecànicament allò que només pot ser fruit d'un esforç individual i d'una inescapable passió. En suma, ningú no podrà realitzar en lloc nostre el fatigós recorregut que ens permetrà aprendre. Sense grans motivacions interiors, el més prestigiós títol adquirit amb diners no ens aportarà cap coneixement veritable ni afavorirà cap autèntica metamorfosi de l'esperit.

Ja Sòcrates ho havia explicat a Agató, quan al *Convit* s'oposa a la idea que el coneixement pugui transmetre's mecànicament d'un ésser humà a un altre com l'aigua que flueix a través d'un fil de llana d'un recipient ple a un altre buit:

Bona cosa seria, Agató, que la filosofia fos de tal mena que només amb el contacte dels uns amb els altres passés del més ple al més buit de nosaltres, com l'aigua en les copes que, per un bri de llana, passa de la més plena a la més buida.

Però hi ha alguna cosa més. Només el saber pot desafiar altre cop les lleis del mercat. Jo puc compartir amb els altres els coneixements que tinc sense emporbrir-me. Puc en-

senyar a un alumne la teoria de la relativitat o llegir amb ell una pàgina de Montaigne donant vida al miracle d'un procés virtuós en el qual s'enriqueix, a la vegada, qui dona i qui rep.

Certament no és fàcil entendre, en un món dominat per l'*homo oeconomicus*, la utilitat de l'inútil i, sobretot, la inutilitat de l'útil (¿quants béns de consum innecessaris se'ns venen com a útils i indispensables?). És dolorós veure els éssers humans, ignorants de la creixent desertificació que ofega l'esperit, lliurats exclusivament a acumular diners i poder. És dolorós veure triomfar a les televisions i als mitjans noves representacions de l'èxit, encarnades en l'empresari que aconsegueix crear un imperi a força d'estafes o en el polític impune que humilia el Parlament fent-hi votar lleis *ad personam*. És dolorós veure homes i dones entestats en una insensata cursa cap a la terra promesa del benefici, en la qual tot allò que els envolta—la naturalesa, els objectes, els altres éssers humans—no desperta cap interès. La mirada fixa en l'objectiu que es busca no permet ja entendre l'alegria dels petits gestos quotidians ni descobrir la bellesa que batega en les nostres vides: en una posta de sol, un cel estrellat, la tendresa d'un petó, una flor que neix, una papallona que vola, el somriure d'un nen. Perquè, sovint, la grandesa es percep millor en les coses més simples.

«Si no es comprèn la utilitat de l'inútil, la inutilitat de l'útil, no es comprèn l'art», ha observat amb raó Eugène Ionesco. I no per atzar, molts anys abans, Kakuzo Okakura, en descriure el ritual del te, havia reconegut en el plaer de collir una flor per regalar-la a l'estimada el moment precís en què l'espècie humana s'havia elevat per damunt dels animals: «[L'home] va entrar en el reialme de l'art—exposa l'escriptor japonès a *El llibre del te*—quan va percebre la subtil utilitat de l'inútil». Tot alhora, un luxe doble: la flor

(l'objecte) i l'acte de collir-la (el gest) representen ambdós l'inútil, posen en dubte el necessari i el benefici.

Els veritables poetes saben prou bé que la poesia només pot cultivar-se lluny del càlcul i la pressa: «Ser artista—confessa Rainer Maria Rilke en un passatge de les *Cartes a un jove poeta*—vol dir no calcular, no comptar, madurar com l'arbre, que no empaita els seus suc i que es manté ferm enmig de les torbonades de primavera, confiat, sense por que no vingui després un altre estiu». Els versos no se sotmeten a la lògica de la precipitació i de l'útil. Al contrari, de vegades, com suggereix el Cyrano d'Edmond Rostand a les frases finals de la *pièce*, l'inútil és necessari per fer més bella qualsevol cosa:

¿Que és inútil, dieu?... ¿Que no hi ha res a fer?
No sempre ha de guanyar qui triomfa el darrer!
És un gest molt més bell perquè se sap inútil!

[*Que dites-vous?... C'est inutile?... Je sais! | Mais on ne se bat pas dans l'espoir du succès! | Non! non, c'est bien plus beau lorsque c'est inutile!*].

Tenim necessitat de l'inútil com tenim necessitat, per viure, de les funcions vitals essencials. «La poesia—ens recorda un altre cop Ionesco—, la necessitat d'imaginar, de crear, és tan fonamental com la de respirar. Respirar és viure, i no evadir-se de la vida». És aquesta respiració, com evidencia Pietro Barcellona, la que expressa «l'excedent de la vida respecte a la vida mateixa», convertint-se en «energia que circula de forma invisible i que va més enllà de la vida, tot i ser immanent a ella». En els plecs de les activitats considerades supèrflues, en efecte, podem percebre els estímuls per pensar un món millor, per cultivar la utopia de poder mitigar, si no suprimir, les injustícies generalitzades i les doloroses desigualtats que pesen (o haurien de pesar) com